

Hoofdstuk 12

Nat Kruit

‘Wie een kutbaan heeft, moet ontslag nemen,’ beweert een psychiater in een tv-documentaire, en in een ander programma zegt hij: ‘Burn-out is een modeverschijnsel, over vijf jaar praat niemand er meer over.’

In een column over burn-out schrijft een journaliste, tevens ervaringsdeskundige: ‘De mensen die het krijgen zijn slachtoffer, medeplichtige en dader tegelijk.’

Je zou bijna het idee krijgen dat je verdacht bent als slachtoffer van een burn-out. Heel iets anders lees ik gelukkig ook: ‘Gebrek aan naiviteit* is gebrek aan zelfvertrouwen. Wie naief is, gaat ongewaapend de strijd in,’ want dat zou mij bij al dat rattengedrag toch iets minder onnozel doen lijken. Of is deze goedgehartige kijk niet op mij van toepassing?

Daarom tot slot enkele opmerkingen over burn-out, grenzen trekken, naiviteit en andere zaken.

Dat burn-out een modeverschijnsel zou zijn, waar over vijf jaar niemand nog over zou praten, is een bewering van psychiater Bram Bakker in het ontbijtprogramma *Goedemorgen Nederland* (mei 2004). Hij zat daar naar aanleiding van een interview in *Carp* (12 mei 2004), waarin hij meer boute uitspraken deed. Volgens hem had ik bijvoorbeeld tegen Henk Mali en Dirk Monsma gewoon moeten zeggen dat ze een lul zijn. Later in de documentaire *De dwarse psychiater* (21 december 2004, nog te zien op de site van de Vara), zei hij: ‘Wie een kutbaan heeft, moet ontslag nemen.’ Volgens hem bestaan de klachten van burn-out al veel langer en zou alleen de naam nieuw

*naiviteit zonder trema, omdat oudere versies van Acrobat dergelijke tekens niet laten zien

zijn. Mensen herkennen in zijn ogen te snel bepaalde klachten en gaan die vervolgens zichzelf aanpraten. Dat wat men een burn-out noemt, is volgens hem gewoon een depressie. De primaire gevolgen van chronische stress, fysieke uitputting en een van slag geraakte hormonale huishouding, laat hij volledig buiten beschouwing. Andere medici heb ik eerder op tv horen bekennen dat zij pas laat ontdekten dat stress een fysieke kwestie is, en niet iets dat tussen de oren zit.

‘De mensen die het krijgen zijn slachtoffer, medeplichtige en dader tegelijkertijd,’ komt uit een column van Annegreet van Bergen: *Slachtoffer en dader* (Elsevier 26 oktober 2002, nog te lezen op de site www.burnin.nl). Haar uitspraak werd geciteerd in een artikel op de voorpagina van *de Volkskrant* (18 oktober 2004): *Werkgever medeverantwoordelijk voor burn-out*, naar aanleiding van een uitspraak van de rechter.

Het volledige citaat op de voorpagina luidt: ‘Het slachtoffer kan geen ‘nee’ zeggen, de medeplichtige voelde zich geveleid door de opdracht en de dader werd gedreven door een verkeerd gerichte ambitie.’ Daarmee werd het eventuele gevoel van erkenning bij sommige lezers meteen de kop ingedrukt, het wekt de indruk dat ook de schrijver van het artikel burn-out als verdacht beschouwt. De citaten van Bakker en van Bergen zijn voer voor zulke critici.

Annegreet van Bergen is journalist en econoom en beschreef haar ervaringen in *De lessen van burn-out* (Het Spectrum, 2000). Daarin beschrijft ze de gevolgen van haar eigen werkdrijf, het gaat niet over een werkgever die haar het werk onmogelijk maakte. Integendeel, ze kreeg van hem alle ruimte. In de praktijk blijken veel mensen met ambitie, al dan niet in combinatie met andere eigenschappen zoals perfectionisme, in de val van een burn-out te lopen. Afgezien van de zorgplicht van een werkgever, een wettelijke plicht hoe dan ook volgens de uitspraak van de rechter, kunnen er veel situaties zijn waarin de toedracht wezenlijk anders is dan de persoonlijke ervaringen van van Bergen. Ik hoef alleen maar te wijzen op de opstelling van mijn inmiddels gepensioneerd werkgever Henk Mali,

mijn vorige huisarts en de eerste internist. De uitspraak van van Bergen klinkt doordacht, en daardoor gaan veel mensen ermee op de loop en wordt dat gemakkelijk een dominant beeld. Veel andere slachtoffers zullen zich echter met het badwater weggegooid voelen. Haar uitspraak lijkt doordacht, maar dat is het niet.

Mijn ervaringen passen in geen enkel opzicht in haar beeld van een burn-out. Ik voelde me niet geveleid, het tegendeel, en er was in het geheel geen sprake van een verkeerd gerichte ambitie. En over ‘geen nee’ kunnen zeggen, zo dadelijk meer.

Wat ik van Bergen kwalijk neem, is dat ze haar eigen ervaringen algemeen geldend verklaart. Ze had er minstens rekening mee moeten houden dat er situaties kunnen zijn waarin de relatie tussen dader en slachtoffer heel anders kan zijn. Mij is helaas niets bekend over betrouwbare cijfers bestaan van verschillende oorzaken en wie er dus voornamelijk verantwoordelijk voor zijn.

Wat van Bergen duidelijk ook over het hoofd ziet, is dat mensen die een burn-out opbouwen, zonder dat zelf te beseffen, tegelijk klachten ontwikkelen die eigenschappen uitschakelen, onmisbare voorwaarden om adequaat op te treden. Wie een burn-out opbouwt, bevindt zich op het vals plat van een onomkeerbaar proces. Want hoe zou het komen dat je minder alert wordt, dat veel mensen last krijgen van een fikse onzekerheid en daarmee gezag en daadkracht verliezen? Waarom zou die voorzitter van een raad van bestuur, naar wie ik al vroeg in deze bizarre geschiedenis heb verwezen, zijn mond niet meer open durven doen terwijl hij onder normale omstandigheden dat veel beter dan menig ander zou doen? Als zo iemand dat onder die omstandigheden al niet lukt, wat wil een gewone werknemer met minder macht en charisma dan? Dat fenomeen zal bij veel andere slachtoffers evenzeer een rol spelen. Het ‘geen nee kunnen zeggen’ krijgt dan een heel andere achtergrond in het beeld dat van Bergen schetst. Dan kijk je anders aan tegen die ‘kutbaan’, en tegen ‘dader en slachtoffer’.

Als je in een echte val loopt kun je ook niet meer terug. De val van een burn-out sluit zich niet met een klap, dat gaat geleidelijk en

ongemerkt, zonder dat je een waarneembare grens passeert. Bakker zal in zijn praktijk met verdronken kalveren moeilijk kunnen terughalen waardoor en wanneer het precies fout is gegaan. Hij kan alleen iets met een depressie doen, slechts een van de klachten, de enige die hij opmerkt. Net als de eerste keuringsarts isoleert ook Bakker slechts een van de gevolgen uit een complex geheel, andere klachten ziet hij niet en dan bestaan die ook niet voor hem. Als hij zich eerst een beetje had verdiept in de literatuur, dan had hij toch op z'n minst zijn beweringen moeten combineren met gefundeerde kritiek op uitspraken over primaire gevolgen van chronische stress. Hij heeft het daar helemaal niet over, ik vrees dat hij daar helemaal geen weet van heeft.

Medici en therapeuten zullen te zeer vertrouwd zijn met het idee dat oorzaken in de zieke zelf huizen, ook bij asbest ligt het niet op hun weg om de oorzaak aan te pakken. De rook bestrijden in plaats van het vuur, zal waarschijnlijk een geaccepteerde vorm van onmacht zijn als men zich al geroepen zou voelen om iets aan oorzaken buiten de zieke te doen. Hoe dat bij ARBO-artsen en beroepsziekten zit, weet ik niet, maar ik zou me kunnen voorstellen dat het daar anders is. Dat vertrouwd zijn met oorzaken in de zieke zelf, mag geen reden zijn om oorzaken en dus de verantwoordelijkheid bij kwesties als burn-out maar bij het slachtoffer te deponeren, als dat zou gebeuren. Bakker doet dat in elk geval wel.

Behalve dat 'geen nee kunnen zeggen' bij burn-out een herleidbaar probleem is, zo zal dat ook het geval zijn bij 'grenzen trekken'. Waar en wanneer trek je een grens? Als die er al is, en als die dan al waarneembaar is. Door de steeds dichter wordende mist bij een opkomende burn-out is dat moeilijk, zo niet onmogelijk. Gedurende de voorgeschiedenis onder Henk Mali wist noch ik, noch een ander dat het een aaneenschakeling van incidenten zou worden. Henk heeft daarvan met zijn bagatelliseren, negeren en ontkennen, zijn herhaalde toezeggingen en zijn zwijgen, handig gebruik gemaakt en mij willens en wetens schade toegebracht. Ongeloof over zijn achterliggende bedoelingen, zal mij ook parten hebben gespeeld.

'Is dit resultaat je die ellendige jaren wel waard geweest?' vraagt iemand me. Nee natuurlijk niet, maar dat kun je alleen achteraf zeggen. Zo'n vraag is niet te beantwoorden. Grenzen trekken was onmogelijk met zoveel ontkenning, zeker die van mijn vorige huisarts. En in die drie jaren ziekteverlof moet je behalve naar de lange duur en het resultaat, ook naar de structuur van die jaren kijken. Het eerste jaar van mijn ziekteverlof kunnen we overslaan, daar was helemaal geen sprake van een grens, alleen van sombere verwachtingen. In het tweede jaar heeft de bond me voortdurend een worst voorgehouden met dat zogenaamde plan van aanpak van de advocaat. Het zou stom zijn geweest om dan het bijltje er bij neer te gooien. Nog daadkrachtiger optreden van mij had de onwil van de bond ook op een dood spoor kunnen doen belanden. En toen het in handen van die advocaat kwam, was er geen duidelijker moment, dan dat waarop ik tenslotte niet anders kon doen dan opgeven. Omdat ik aan het einde van mijn Latijn was, niet omdat er niets meer in zou zitten.

Nee, vanaf de wal kan iedereen straffeloos van alles beweren. Achteraf grenzen trekken is eenvoudig voor wie dat niet zelf hoeft te doen en wie al die ontregelende invloeden niet zelf heeft ondervonden. Net als een depressie isoleren uit een complex, is dat het slachtoffer isoleren uit de toedracht. Ook daar op de wal zal het besef van onmacht die kijk op het verband tussen oorzaak en gevolg vertekenen. 'Maar ik praat nu met jou.' Dat is met de beste intenties het werkelijke probleem negeren. In de rapportage van de herkeuring schreef de tweede keuringsarts ook dat ik geen grenzen kon trekken, zonder dat te onderzoeken. Dan kun je ook bij haar niet anders concluderen dan dat de oorzaak al te gemakkelijk bij het slachtoffer wordt gedeponerd.

Hoe bondiger de oneliner, des te korter door de bocht, des te gemakkelijker die uitspraken vleugels krijgen. In *De dwarse psychiater* beweert iemand met pleinvrees, dat ze juist Bakker had gekozen vanwege zijn heldere oordeel over burn-out. Het is vooringenomenheid met een duister belang om dat als iets verdachts te beschouwen.

Vergeleken met de botte uitspraken van Bakker is van Bergen zeer genuanceerd, en dat zou je ertoe kunnen verleiden in haar redenatie mee te gaan, vooral buitenstaanders, en zeker wie er een belang bij lijkt te hebben om het zo te zien. Het eventuele te weinig aan verantwoordelijkheidsgevoel bij de een, maakt dat van de ander al heel erg snel te groot. En wie krijgt de schuld en alle corrigerende aandacht? Alle getuigen buigen zich over het slachtoffer dat net een kaakslag heeft gehad, met de opmerking dat hij had moeten bukken, of een omweg had moeten nemen. Die omstanders staan met hun rug naar de feitelijke dader, die ongehinderd een volgend slachtoffer op het gezicht kan timmeren. Tussen de omstanders staan ook Bakker en van Bergen. Voor hen zou het toch niet moeilijk moeten zijn om iets verder te kijken dan alleen naar de gevolgen en hun eigen ervaringen?

De invloed van de medicus en de therapeut reikt niet verder dan het slachtoffer in de stoel tegenover hen. Alleen het zwaartepunt van de *gevolgen* ligt bij het slachtoffer met alle fysieke en hormonale problemen en daarbovenop ook nog eens een depressie. Het werkelijke zwaartepunt van het *probleem* bij burn-out kan ver buiten slachtoffer liggen, want ik zal zeker niet de enige zijn. Dan kan men niet anders dan de rook bestrijden, en niet het vuur. Het is meer conserveren dan restaureren, en zeker niet de feitelijke dader aanpakken. Maar wees daarover dan wel duidelijk.

Burn-out is ook een markt, aan een grote groep slachtoffers is geld te verdienen. En het kan in het belang zijn van de behandelaar met beperkte invloed om het zwaartepunt toch bij het slachtoffer te situeren. Dat belang zal dan natuurlijk ook het beeld van 'dader en slachtoffer' vertekenen, anders zou de behandelaar zich direct uit die markt prijzen. Uit de meeste aanprijzingen van therapeuten en cursussen krijg ik niet de indruk dat men veel onderscheid maakt tussen verschillende omstandigheden waarin een burn-out zich heeft ontwikkeld. Voor de een kan bijvoorbeeld een cursus time-management heel nuttig kan zijn, maar dat hoeft dan niet meteen voor iedereen het geval te zijn.

De medische wereld lijkt een rad van avontuur als het zo'n discutabele kwaal betreft dat de naam burn-out draagt. Je kunt dan wel je huisarts kiezen, maar welke criteria heb je daarvoor en hoe bruikbaar zouden die in de praktijk zijn? Al die andere medici heb je maar te slikken, je bent overgeleverd aan de deskundige met toevallig een of andere opvatting over een beroepsziekte. De argumenten zoals ik die hoor, zijn nogal eens kort door de bocht of belichten slechts een kant van de zaak.

Mijn vorige huisarts deed mijn klachten af met 'verminderde vitaliteit, leg je er maar bij neer', de eerste internist vond me 'een beetje somber'. De eerste bedrijfsarts was gelukkig op de hoogte van de omstandigheden op mijn werk, voor de tweede behoorde ik baas te zijn over mijn eigen gedachten. De eerste keuringsarts wist niet dat een depressie een gevolg kan zijn van een burn-out; de tweede maakte er een potje van door met onjuiste feiten en zichzelf tegensprekend een kennelijk gewenste conclusie te kunnen trekken, en zonder enige onderbouwing te verklaren dat ik geen grenzen kon stellen. De tweede internist achtte tenslotte met een eenvoudig onderzoek 'adequaat bewezen' dat een 'sterke stresscomponent' verantwoordelijk was voor mijn hoge bloeddruk. Maar toen liep ik er al jaren mee rond, en heb ik heel wat medicijnen moeten slikken. Je bent overgeleverd aan een gokkast, met allemaal professionals die zichzelf stuk voor stuk competent achten.

Psychiater Bakker is bot, ongenueerd en kort door de bocht als hij vindt dat je die kutbaan maar niet had moeten nemen. Wie vooraf kan weten dat jaren later die baan er heel anders uit zal gaan zien, of dat er na jaren iemand met rattengedrag komt reorganiseren, wie dat allemaal jaren tevoren bij een sollicitatie kan weten, die moet die baan inderdaad niet nemen. Zeker niet als er iets te kiezen valt, maar ook dat is niet voor iedereen het geval. Van een psychiater mag je verwachten dat juist hij overwogen oordeelt, en niet alleen uitspraken doet die hem in de schijnwerper plaatsen. Want juist Bakker lijkt graag in het nieuws te komen. Het gaat me niet om de discussies rond zijn persoon zoals in *HP De Tijd* (21 januari en 25

februari 2005), maar mij wordt daaruit wel duidelijk dat hij vaker spijt krijgt van risico's die hij neemt, soms zelfs ontoelaatbare risico's. Als ik zijn gezag en zijn podium had, dan kon ik even bot en ongenueanceerd op zijn uitspraken reageren. 'Kutbaan' kan hij makkelijk zeggen, nadat hij bij het Amsterdamse SLAZ is ontslagen, hij kon gemakkelijk terugvallen op een goed lopende eigen praktijk. In zijn opvatting moeten anderen zich maar laten wegpesten. Als het geen gemakzucht is geweest dat hem die botte uitspraken over burn-out deed doen, dan moet het wel desinteresse zijn. In elk geval is het onverantwoordelijk. De vakliteratuur een beetje bijhouden, of raadplegen, moet niet zo moeilijk zijn.

Behalve de leugen, regeert ook de oneliner. Een leger papegaaien slaat ermee op hol. Ook de advocaat van de bond was van mening dat burn-out een psychische kwestie is, ik kon er niets tegenin brengen, ze was heel beslist in die opvatting. Een andere advocaat die ik in het begin gedurende een uurtje had geraadpleegd vond dat ik beter een cursus kon volgen in plaats van een zaak te beginnen. In een discussie over burn-out zou het moeten gaan om het complex van klachten, niet de depressie alleen, ook niet om de naam alleen. Ook waar de verantwoordelijkheid in de diverse omstandigheden kan liggen, moet een punt van aandacht zijn. Niet alles is een modeverschijnsel, veel zaken zijn onderhevig aan verandering. Andere tijden, andere omstandigheden, andere inzichten, andere namen...

Vervelend daarbij is dat een ziekte als burn-out zo onzichtbaar is. Een gebroken been zal niemand wantrouwen, maar bij burn-out is alles onzichtbaar. Iedereen moet dat maar geloven, en dan krijgt wantrouwen gemakkelijk een kans. Ik heb dat meer dan eens ondervonden bij enkelen in mijn omgeving. Ik liep 'gewoon' rond, men kon nauwelijks iets aan me zien, in hun ogen ik kon de boel evengoed hebben belazerd.

Een ontregelde hormoonhuishouding schijn je te kunnen meten, en zou dus objectief zijn vast te stellen, maar ik weet niet of dat vaak gebeurt. Ik weet ook niet of fysieke uitputting is te meten. Als dat wel mogelijk is, dan zou ik ervoor pleiten om dat vooral wel te doen. Anders loop je de kans dat anderen net als ik te horen krijgen: 'Jij

krijgt je geld zonder er iets voor te hoeven doen. Word het niet eens tijd dat je weer aan het werk gaat?'

Vooraf mijn omgeving moet zich onthand hebben gevoeld, en verlegen zijn geweest met de situatie. Wie kan er zich ook in verplaatsen als je het niet zelf hebt ondervonden? Die onmacht drijft de een tot goedbedoelde maar onbruikbare adviezen, de ander tot ongenueanceerde uitspraken, en weer een ander tot botte opmerkingen. Vergeet het toch, pak de draad van je leven weer op... Je moet vooruit kijken, niet omkijken... Laat je door anderen niet van de wijs brengen... Het is niet de moeite waard door anderen geleefd te worden... Doe het jezelf toch niet aan... Ga prettige dingen doen... Met andere woorden: accepteer dat je gemangeld, bedrogen en bestolen bent. Wat in je rugzak zit, ziet men niet. Zonder dat ik erom heb gevraagd doet een enkeling een voorstel om iets te ondernemen, maar te laat realiseer ik me dat ik dat had moeten zien als een ritueel want er volgde enkel een lange stilte. Iedereen voelt zich verlegen met de situatie. Ondanks mijn eigen ervaringen zou ook ik niet weten hoe ik een ander in vergelijkbare omstandigheden een hart onder de riem zou kunnen steken.

De goede Huub uit die andere grote stad was de enige die daadwerkelijk iets wilde ondernemen. Uit eigen beweging zou hij zelfs, zonder dat ik het zelf vroeg, het hol van de leeuw ingaan. Als de bond op dat moment niet met heel ferme voornemens was gekomen, zou hij dat werkelijk hebben gedaan. Mijn broer Frans lette voortdurend op dat ik geen onverstandige dingen in noodzakelijke brieven zou schrijven, overigens deed Huub dat ook, en hij is een van de zeer weinigen bij wie ik zonder enig probleem onbeperkt met mijn gezeur terecht kon. Ik ga verder geen namen noemen, want dan moet ik een streep gaan trekken binnen die betrekkelijk kleine groep mensen, anders zou ik daar schade gaan aanrichten. Maar de goede Huub en Frans zijn in feite de enigen geweest die echt iets deden.

Mijn oog viel natuurlijk direct op de kop *Nooit meer naief*^{*}, van een artikel in *Trouw* (29 januari 2005). Dat was enkele dagen na het ver-

schijnen van het eerste hoofdstuk waarin ik me afvroeg of ik naïef ben geweest. Dat artikel opent met de gangbare betekenis van naïviteit: 'Het begrip staat voor dom, onnadenkend, onnozel.' Zelf dacht ik eerder aan een van de omschrijvingen in *van Dale*: 'Onervaren terwijl dat niet zo zou moeten zijn.'

Na de moord op Theo van Gogh stelt Monic Slingerland in dat artikel de vraag: 'Hoe ziet een land eruit waarin niemand meer naïef is, op een enkel kind na?' Ze laat twee politici en de schrijver en literatuurcriticus Cyrille Offermans aan het woord. Van hem is de uitspraak 'Gebrek aan naïviteit is gebrek aan zelfvertrouwen. Wie naïef is, gaat ongewapend de strijd in. Wie niet naïef durft te zijn, ziet een ontmoeting als een strijd, als een prestatie, is bezig met winnen, met de beste zijn.' Deze uitspraken doet hij als hij praat over zijn mentorschap als leraar Nederlands. In die functie legt hij de dossiers terzijde over de leerlingen die hem zijn toevertrouwd. 'De leerling heeft recht op een onbevungen oordeel van mijn kant.'

Zijn uitspraken zou ik natuurlijk direct willen plakken op mijn eigen rol in de achterliggende geschiedenis. Niet zozeer zijn conclusie: 'Naïviteit is wat mij betreft voorlopig iets goeds. Het maakt het leven aangename.' Dat zou me alleen enigszins vrijpleiten als de achterliggende geschiedenis niet zo bizar was geweest.

Helaas bekijkt Offermans het begrip vanuit een positie, waarin niet hij, maar zijn pupillen zich eventueel bedreigd zouden kunnen voelen. Zijn naïviteit is een vorm van oprechtheid om anderen ruimte te geven. Mijn naïviteit is een andere, vanuit een andere positie, 'onervaren terwijl dat niet zo zou moeten zijn.' De mensen mogen dan in *wezen* goed zijn, hun belangen kunnen hen doen veranderen in opportunisten en ratten.

Mijn naïviteit betrof vooral het optreden van Henk Mali, niet zozeer dat van Dirk Monsma. Met een zwijger valt al niet te praten, met een dwingeland evenmin. Dat liet Dirk na 'het terras' indirect overduidelijk weten: 'Zichtbaar is dat je de strijd aan wilt. Tegen wie? Voor wat? Welke rechtvaardiging? Waarom nog door? Voor wie?' Zoals hij in zijn laatste e-mail schreef.

Deels is het ook ongeloof over wat me bij Henk Mali is over-

komen, en dat me meer dan eens heeft verdoofd. Mede door die toenemende onzekerheid, ook al een kenmerk van een opkomende burn-out. Bij Dirk Monsma ontbrak het me aan de noodzakelijke alertheid om adequaat op te treden, niet alleen door de dichter wordende mist, vooral doordat waarnemen, beseffen en adequaat optreden op dat moment ver uit de pas liepen. Opportunisme en rattengedrag stellen ook eisen aan het slachtoffer, en ook daarmee deponeren we het probleem weer bij de laatste.

Je moet ook een beetje een rat zijn, om rattengedrag als zodanig te herkennen. Bij Henk Mali was dat verborgen achter zijn zwijgen en zijn loze toezeggingen, bij Dirk Monsma lag het er te dik bovenop. Strikt genomen ging het bij hem zelfs aan rattengedrag voorbij, na 'het terras' werd het zelfs even een ramkoers. Ik betwijfel of het veel zou hebben geholpen als ik onder betere omstandigheden met Henk en Dirk te maken zou hebben gehad. De zwijger en de dwingeland krijgen altijd hun zin en hun gelijk. Als het niet op de ene manier is, dan is er wel een andere. Als ik niet naïef was geweest, dan hadden zij wel een andere tactiek gekozen.

Mij ontbreekt het talent om invloed uit te oefenen op 'informele wijze', want dat is rattengedrag in feite. Het is niet zozeer uit fatsoen, ik kan het gewoon niet bedenken. Ik ben teveel met mijn vak en met mijn school bezig geweest. Talent om je gelijk te krijgen als je dat niet hebt, om je doel te bereiken als formele middelen daartoe ontbreken of als je dat niet behoort te kunnen, dat soort gedrag lijkt nu alom aanwezig te zijn. Voor de opportunist en de rat zou het teveel eer zijn om te denken dat vooruitgang zonder dat gedrag niet mogelijk lijkt, maar het lijkt er steeds meer op dat dit toch het geval moet zijn. De rechte weg waar alles volgens de regels zou moeten gaan, kent teveel geschreven en ongeschreven regels die belemmerend werken.

Naïviteit en gebrek aan talent zijn geen bewuste keuze, opportunisme en rattengedrag zijn dat wel. Als ik nu minder naïef ben, dan vrees ik dat er enig cynisme en argwaan voor in de plaats zijn gekomen. Als ik al te vierkant was, dan zou ik er nog vierkanter door zijn geworden. Maar je moet niet doorslaan. Als ik 's morgens

bij de koffie en de krant opkijk en op het plein mensen voorbij zie lopen, duidelijk op weg naar hun werk, energiek op hoge hakken of met koffertje in een stijlvolle regenjas, dan moet je ook weer niet meteen gaan denken dat ze onderweg zullen zijn om aan andermans stoelpoten te gaan zagen. En niet meteen achter elke vriendelijkheid en goedlachse open gezichten een tactiek vermoeden. Niet meteen doorslaan, maar wie doet het wel en wie niet? In elke actualiteitenrubriek lijkt men het daar tegenwoordig steeds meer over te hebben dan ooit tevoren, op elke krantenpagina op z'n minst een artikel. Waar is het niet en wie doet het niet?